

Historia i Laponia

Dagens förhållande

Idag lever och arbetar samer från nio samebyar i Laponia. Dessa är fjällsamebyarna Báste/Mellanbyn, Unna tjerusj/Sörkaitum, Sirges/Sirkas, Jåhkågasska/Jåkkåkaska, Tuorpon och Luokta-Mávas samt skogssamebyarna Udtjá, Sierrri och Gällivare skogssameby. I samebyarna finns det sammanlagt ca 300 renskötande medlemmar och ca 50 000 renar. Antalet renar varierar beroende på om det är bra eller dåliga betesår. Under året följer renskötarna renarna på deras årstidsbundna betesvandringar. Skogssamerna flyttar med sina renar i skogslandet. Fjällsamernas renar rör sig i öst-västlig riktning mellan vinterbetesområdet i skogslandet i öst och sommarbetet i fjällen i väst.

Fjällsamebyarna, med undantag av Luokta-Mávas, har en betydande del av sina marker och verksamhet inom Laponia. Världsarvets sydvästra hörn, delar av Sulitälbmámassivet, ingår i Luokta Mávas renbetesland men nyttjas inte i så stor utsträckning för renskötsel på grund av terrängförhållandena. Gällivare skogssameby har delar av sitt renbetesland i Muttos/Muddus (Laponias östra del), medan skogssamebyarna Udtjá och Sierrri endast har särskilda rättigheter i Laponia. Rättigheterna avser t.ex. skoteräkning och landningstillstånd i samband med fiske och renskötselarbete som normalt bedrivs utanför Laponia.

1500-talet och framåt

Samernas område indelades under 1500-talet i administrativa områden s.k. lappmarker. Lappmarkerna var i sin tur indelade i lappbyar som omfattade ett antal hushåll med tillhörande landområden. Lappbyn hade utvecklats från fångstområdets sjudda-områden (Kvist 1989, Mulk 1994). De ursprungliga sjudda-områdena hade uppskattningsvis ett hundratal innevånare. Sjudda-områdena var större landområden som uppdelats mellan familjerna. Under midvintern samlades byns folk på en bestämd plats för dels administrera områdena och dels för att umgås. Naturligtvis var även handeln viktig på dessa ställen, hit kom birkarlarna och kronans män (Lundmark 1998).

Samernas skatter upptogs under medeltiden av birkarlar som uppsökte befolkningen i vinterbyarna. Birkarlarna hade även rätt att bedriva handel med samerna. Första gången ordet birkarl nämns är i ett dokument från 1328. Troligtvis hade samernas handel med birkarlarna redan då pågått under en längre tid. I mitten av 1500-talet gjorde Gustav Vasa samerna direkt skattskyldiga under kronan. Skatten höjdes när staten tog över den men den var troligtvis ändå en relativt lindrig skattebörda för samerna. Ett tecken på visst välstånd är att i Lule lappmark klarade i princip alla att betala skatten under senare delen av 1500-talet. Skatten var personlig och baserades på familjens jakt- och fiskeområden. I övrigt utgjordes skatten av en personskatt som erlades av alla fr.o.m. en viss ålder. Dessa s.k. "lappskatteland" kunde ärvas eller säljas. Lappfogdar tillsattes för att administrera samernas skattebetalning och reglerna för birkarlarnas handel skärptes till att endast få bedrivas på särskilda marknadsplatser. Skinnskatten slog dock inte ut det traditionella sättet att försörja sig på. Ekonomin var fram till och med 1600-talet baserad främst på jakt och fiske. Från mitten av 1500-talet ökade efterfrågan på skinn och med detta priserna. Samernas handel för att möta efterfrågan, samt kronans krav på skatt, gjorde att jakten på vilt intensifierades (Lundmark 1998).

De äldsta skriftliga källorna som finns från Jokkmokk och Gällivare socknar är skattelängder från 1553 (Hultblad 1968). I skattelängderna nämns bl.a. de samer som betalade skatt, namn, antal samt vad skatten bestod av. Där redovisades individuella mantal, s.k. skattelappar.

Den nomadiserande tamrenskötseln kom allt eftersom att bli den dominerande näringen för samerna i Lule älvdal, kanske började människorna redan så tidigt som vid 1000-talet med att hålla tamrenar (Hedman 2003). Renens betesbehov kom allt mer att till stor del styra människornas flyttningar och vid 1600-1700-talet hade många helt övergått till renskötsel men trots det var fiske och jakt fortfarande viktiga näringar (Mulk 1994). I Jokkmokk fanns vid 1600-talet fyra s.k. lappbyar; Tuorpon, Sirkas (fjällsamiska), Jokkmokk och Sjukksjokk (skogssamiska) (Kvist 1987). År 1647 delades Sirkas i två delar, området i söder blev Sirkas och det i norr blev Kaitum. På 1930-talet skiljde sig Jákkákaska sameby ut från Sirkas.

Under 1600-talet kom lappmarken allt mer att inordnas under svensk förvaltning. År 1606 företog Karl IX en kyrklig och administrativ omorganisation av lappmarken som därigenom kom att helt läggas under kronans kontroll. Birkarlarna förbjöds att bedriva handel på andra ställen, eller vid andra tider, i lappmarken. Syftet med omorganisationen var att kristna samerna och att säkra Sveriges anspråk på markerna i Lappmarkerna. Marknader och ting förlades till ett fåtal platser. Där byggdes även kyrkor och prästgårdar. Platserna var i flertalet fall samernas gamla vinterbycentra. Huvudort i Lule lappmark blev Jokkmokksbyns gamla marknadsplats, Dálvátis (Jokkmokk), här byggdes kyrka och prästgård år 1606 (Hultblad 1968).

Den totala folkmängden i Lule lappmark år 1601 beräknas ha uppgått till 920 personer (Hoppe 1945). Från kronans skatteräkenskaper från början av 1600-talet kan vi se antalet skattebetalande samer samt antalet renar i deras ägo. I Lule lappmark redovisas år 1605 att Sirkas sameby hade 64 skattebetalande samer och tillsammans ägde de 617 renar varav den störste renägaren ägde 30 renar. I Tuorpon fanns 45 skattebetalande samer som tillsammans ägde 690 renar. Här hade de tre största renägarna 70 renar. Inte alla var renägare. I Sirkas saknade 12 personer renar och i Tuorpon 6 personer (Hultblad 1968). Att grunda beskattningen på antalet renar var därför osäkert och slog orättvist. Genom lappskattereformen 1695 ålades varje sameby en viss skattesumma oberoende av antalet skattebetalande i byn. Skattesumman fördelades sedan mellan de enskilda medlemmarna i byn. De enskilda betalade alltså skatt för nyttjandet av ett område. Områdets tillgångar, fiske, jakt och bete utgjorde grunden för beskattningen. Skattelanden hade en stark rättslig ställning i mitten av 1600-talet Dessa bestämmelser gällde formellt ända till år 1928 (Kvist 1987).

Samerna hade jordäganderätten till sina områden d.v.s. samma rätt som en jordägande bonde. Dessa landområden kunde ärvas, säljas eller överlåtas. Landen var en enskild persons egendom (s.k. skattelapp). I praktiken delades dock området av hela familjen, inklusive familjens barn (Sköld 1993).

I mitten av 1600-talet upptäcktes silvermalm i Kedkeväre i Jokkmokksfjällen och vid Alkavare i Sarek. För att bearbeta denna anlades en hytta i Kvikkjokk år 1661. Trots stora svårigheter bedrevs verksamheten till år 1702. Malmen bröts av tvångskommenderade soldater från kusten. Bruket i Kvikkjokk ägde egna båtar och vintertid användes ren och ackja vid transporter. Samer tvångskommenderades att utföra alla transporter till och från gruvan och hyttan med ren. Utan dessa s.k. hållappar, skulle ej driften av bruket och brytningen fungerat. Samerna var undantagna knektutskrivning men blev tvångsutskrivna till att tjänstgöra vid transporter, s.k. hålltjänst, tjänstetiden varade ett år men det var vanligt att samerna tvingades till längre tjänstgöring. Förhållandena var hårda, många samer blev utblottade då renskötseln ej kunde bedrivas samtidigt med den påtvingade transporttjänsten.

Många samer flydde bl.a. till Norge och till den Svenska kusten (Awebro & Senften 1995, Awebro 1983, Lundmark 1998).

I Jokkmokks socken byggdes en kyrka år 1606. Meningen var att kyrkoherden skulle bosätta sig i den nybyggda prästgården. Men när denne istället stannade kvar på sin gård vid kusten förlorade Jokkmokk socken år 1617 sin självständighet och kom att hamna under Luleå socken. Samma sak hände även i de andra socknarna i inlandet. År 1643 var upprättandet av ett kapell i Nabreluokta vid Stora Lulevattnet (i nuvarande Gällivare kommun), klart. Kapellet brann dock ned något år senare och det nya kapellet byggdes vid Vassaraträsk. Denna plats skulle senare komma att bli tätorten Gällivare. I och med gruvdriften i Kvikkjokksfjällen stationerades en brukspredikant dit i början på 1690-talet. 1696 hade Kvikkjokk erhållit en sådan betydelse att byn gjordes till säte för kyrkoherden och därigenom skilde sig Lule och Jokkmokks socken åt (Hultblad 1940, 1968).

Från och med 1600-talet uppmuntrades nybyggarverksamhet på ett flertal olika sätt. År 1673 tillkom ett lappmarksplakat för att främja fast bebyggelse i norr. Orsakerna till önskan om en ökad kolonisation var bl.a. för utvinning av naturresurser samt för försvaret. Alla som ville bosätta sig i lappmarken utlovades skattefrihet i 15 år och befrielse från knektutskrivning för alltid för. Dessa privilegier gällde endast för de som flyttade till Lappmarkerna utifrån. En ny skattereform kom 1695. Den personliga skatten togs bort och skatten lades istället på lappbyn. Denna reform kom i princip att gälla fram till 1928 (Lundmark 1998).

Fram till 1781 var den uppodlade jorden nybyggarens. År 1781 kom en förändring i ägarförhållandet, nybyggen skulle betraktas som statlig egendom som arrenderades av nybyggarna (Hederyd 1990).

Rennomadismens höjdpunkt var mitten och slutet av 1700-talet. Samerna hade då en dominerande ställning i byteshandel och i resursutnyttjandet av markerna. Men staten hade alltmer kommit att styra i lappmarkerna. En av de avgörande yttre faktorerna som anses ha påverkat utvecklingen av renskötselns ekonomi är statens beskattning av samerna på 1600- och 1700-talen. Skatterna kunde de drabba den enskilde hårt, speciellt tillsammans med de återkommande vintrarna med betesbrist. I Jokkmokks lappmark var vintrarna 1756, 1786, 1796, 1813-16, 1830-37 och 1843 mycket svåra. Samerna skattades dock förhållandevis mildt p.g.a. av rädslan för att samernas handel skulle flytta över till Norge och att staten skulle förlora tullinkomster. Handeln med produkter från lappmarkerna utgjorde en hörnsten i det västerbottniska handelssystemet (Kvist 1987).

Det var vanligt att fjällsamerna under nödår flyttade till kusten i Norge, där man kunde leva av fiske året om eller ta tjänst. Eventuella kvarvarande renar i Sverige fick föröka sig och när hjorden kunde försörja familjen flyttade man tillbaka till den svenska sidan. Många familjer stannade dock kvar i Norge. Under åren 1781 och 1815 minskade befolkningen i Sirkas med ca 3/5 och i Tuorpon med 1/3. Utflyttningen till Norge har säkert bidragit till dessa höga siffror men även spädbarnsdödligheten var hög, Bland samerna i Jokkmokk dog vart tredje nyfött barn före ett års ålder (Kvist 1987). Under åren 1673-1700 beviljade häradsrätten i Jokkmokk åtskilliga tillstånd till nybyggen. Men det var inte förrän i slutet av 1700-talet som det anlades nybyggen i närheten till Laponia, Peuraure (år 1789) och Njavve (år 1799). Under 1800-talets första hälft tillkom Årrenjarka (år 1818), Granudden och Karats (år 1823), Aktse (år 1829), Njunjes (år 1834) och Vuojat (år 1839).

I Aktse och Vuojat var de första inbyggarna av samisk härkomst (Hultblad 1968). Anläggandet av nybyggen bestämdes i första hand av tillgången på naturliga slätterängar. Jakt och fiske var ett viktigt tillskott till försörjningen (Bylund 1996).

Stora skogsegendomar var ofta inte intressanta för nybyggarna då dessa medförde merarbete och större skattebelastning (Hederyd 1990). Mot slutet av 1800-talet steg efterfrågan på virke från Norrbotten. Innan man kunde börja avverka timmer i stor skala i Norrbottens inland fanns det några större problem som var tvungna att lösas t.ex. transport och ägoförhållanden. Det var först under senare delen av 1800-talet och kring sekelskiftet som dessa frågor lösts. Först genom den s.k. avvitrningen, 1875 till 1890, då byalagens skogar avgränsades från varandra sedan vid sekelskiftet i och med det s.k. laga skiftet då de enskilda böndernas områden skiljdes ut från varandra (Bäcklund 1996). I alla tider har vattendragen varit speciellt viktiga för kommunikationerna i Norrbottens inland. Tidigt visar källorna att Stora och Lilla Luleälv var viktiga som transportväg in till fjällvärden. Inte minst vid starten av bruksverksamheten i Kvikkjokk. År 1897 fick Jokkmokk landsvägsförbindelse med kustlandet. Landsväg till Kvikkjokk byggdes först på 1940-talet. Från år 1865 hade ångbåtar skött transporter på Stora Luleälven och på de stora sjöarna längs Lilla Luleälv. (Hoppe 1945).

Inom Jokkmokks kommun finns 11 vattenkraftverk, varav fem i Lilla Luleälv och sju i Stora Luleälv, ett ligger i Gällivare kommun. Det första kraftverket som byggdes var det i Porjus som invigdes 1915 (Forsgren 1989).

Litteratur:

- Awebro, K. 1983. *Luleå silververk. Ett norrländskt silververks historia*. (Bothnica 3.) Luleå.
- Awebro, K & T. Senften 1995. *Gamla gruvor*. Del 1. Duoddaris 8, rapportserie, Åjtte, Svenskt Fjäll- och Samemuseum 1995.
- Bylund, E. 1996. Lule älvdal i ett kulturgeografiskt perspektiv. *Att leva vid älven. Åtta forskare om människor och resurser i Lule älvdal* (red. E. Baudou). Stockholm. 1996:183-218.
- Forsgren, N. 1989. *Den effektfulla älven. Stänk från Luleälvens kraftfulla historia*. Vattenfall Norrbotten 1989.
- Hederyd, O. 1990. När skogarna fick ägare. *Yxhugg ur Norrbottens rika skogshistoria*. Sammanställd av Skogsvårdsstyrelsen i Norrbottens län. Luleå. 1990:27-37.
- Hedman, S-D. 2003. *Boplatser och offerplatser. Ekonomisk strategi och boplatsmönster bland skogssamer 700-1600 AD*. Studia Archaeologica universitatis Umensis 17. Umeå.
- Hoppe, G. 1945. *Vägarna inom Norrbottens län. Studier över den trafikgeografiska utvecklingen från 1500-talet till våra dagar*. (Geographica 16. Skrifter från Uppsala universitets geografiska institution.) Uppsala.
- Hultblad, F. 1940. De första nybyggarna i Jokkmokks och Gällivares socknar. *Norrbotten* 1940.
- Hultblad, F. 1968. *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken*. Acta Lapponica 14. Stockholm.
- Kvist, R. 1987. *Rennomadism och samhällsförändring. Studier i samisk historia 1695 – 1860*. Research reports. Nr 4 1987. Center for arctic cultural research, Umeå universitet
- Kvist, R. 1989. *Rennomadismens dilemma. Det rennomadiska samhällets förändring i Tuorpon och Sirkas 1760-1860*. Umeå.

Lundmark, L. 1998. *Så länge vi har marker*. Falun.

Mulk, I-M. 1994. *Sirkas -ett samiskt fångstsamhälle i förändring Kr.f. - 1600 e. Kr.* Studia Archaeologica Universitatis Umensis 6.

Sköld, P. 1993. *Samerna och deras historia. metodövningar i samisk 1600- och 1700 talshistoria*. Rapport nr 29. Center för arktisk kulturforskning, Umeå universitet.